معرفی کتاب «اقسام الامراض» تألیفی در قرن سیزده هجری قمری

محمد کریمی مقصد[الف]، حسن نامدار[ب*]

[الف] گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران
[ب] گروه طب سنتی ایران، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

چکیده

شناخت انواع بیماری‌ها و اسباب و علائم آنها از مباحث مهم در پزشکی است که نقش بسیار مهمی در تشخیص، درمان و پیشگیری از بیماری‌ها دارد. در این مقاله، کتاب *اقسام الامراض* که به تقسیم بیماری‌ها و بیان اسباب و علائم آنها در طب ایرانی پرداخته است، معرفی می‌شود. حکیم محمد شمس‌الدین‌بن حکیم حسام‌الدین‌بن حکیم خواجه معین‌الدین، رسالهٔ *اقسام الامراض* را در سال ۱۲۷۵ هـق، در ۱۲۸ صفحه به زبان فارسی نوشته است. نسخهٔ خطی این کتاب در کتابخانهٔ نظامیهٔ حیدرآباد هند نگهداری می‌شود. در این رساله تعریف، اسباب و علل، دلایل و علائمِ حدود ۴۹۰ بیماری (از سر تا قدم) در پنج بخش بیان شده است. ابواب و عناوین پنج‌گانهٔ این کتاب عبارت‌اند از: ۱. امراض به‌حسب اعضا؛ ۲. امراض مختصهٔ مردان؛ ۳. امراض مختصهٔ زنان؛ ٤. پوست و مو؛ ۵. حُمَّیات. این کتاب در قرن ۱۳ هـق نگاشته شده است و کلمات و اصطلاحات غیرفارسی در بخش‌های مختلف آن به چشم می‌خورد و حاوی اطلاعات مهمی دربارهٔ تعریف و تقسیم‌بندی بیماری‌ها و اسباب و علائم آنهاست. رسالهٔ *اقسام الامراض*، علی‌رغم حجم کم آن، اطلاعات ارزشمند و دقیقی برای آشنایی با بیماری‌ها دارد. این کتاب بدون پرداختن به اختلاف‌نظرها به‌اختصار و به‌صورت روان و شفاف، مطالب اصلی و مهم مربوط به بیماری‌ها را بیان کرده است که می‌تواند مورد استفادهٔ پژوهشگران در حوزهٔ مکتب طب سنتی ایران قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: پزشکی سنتی، تاریخ پزشکی، طب ایرانی

تاریخ دریافت: اردیبهشت ۱۴۰۱
تاریخ پذیرش: مهر ۱۴۰۲

مقدمه

در طول تاریخ، منابع متعددی در زمینه‌های مختلف تاریخ پزشکی و طب سنتی به رشتهٔ تحریر درآمده که معرفی این آثار می‌تواند گامی مؤثر در جهت احیای علوم و تجربهٔ دانشمندان پیشین باشد. میراث مکتوب طبی به‌جامانده از دوران شکوهمند تمدن اسلامی یکی از ذخایر ارزشمند علمی در حوزهٔ پزشکی است (۱) و رسالهٔ *اقسام الامراض* تألیف محمد شمس‌الدین‌بن حکیم حسام‌الدین‌بن حکیم خواجه معین‌الدین ازجمله آثار نگارش‌یافتهٔ مربوط به آن دوران است که در قرن ۱۳ هـق به زبان فارسی نوشته شده. این رساله علی‌رغم حجم کم، تقسیم‌بندی کاملی از انواع بیماری‌ها و تعریف آنها با جملاتی کوتاه و بدون پرداختن به موضوعات فرعی و اختلاف‌نظرها ارائه کرده است؛ بنابراین با توجه به مطالب فوق، در این نوشتار به توصیف ساختار و محتوای کتاب *اقسام الامراض* پرداخته شده است.

مشخصات ظاهری کتاب

رسالهٔ *اقسام الامراض* در اندازهٔ رحلی، یکی از نسخه‌های خطی ارزشمند کتابخانهٔ نظامیهٔ هند است که محمد شمس‌الدین‌بن‌حکیم حسام‌الدین‌بن‌حکیم خواجه معین‌الدین آن را در سال ۱۲۷۵ هـق، در ۱۲۸ صفحه به زبان فارسی نوشته است. این نسخه با خطی خوانا و زیبا کتابت شده، اما هیچ نام و نشانی از کاتب در آن مشاهده نشده است. همچنین علی‌رغم جست‌وجو در کتابخانه‌های داخل و خارج از ایران، نسخهٔ دیگری از این رساله یافت نشد (تصویر۱).

* فرد مسئول مکاتبات: h.namdar@shahed.ac.ir

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.22034/14.2.151]

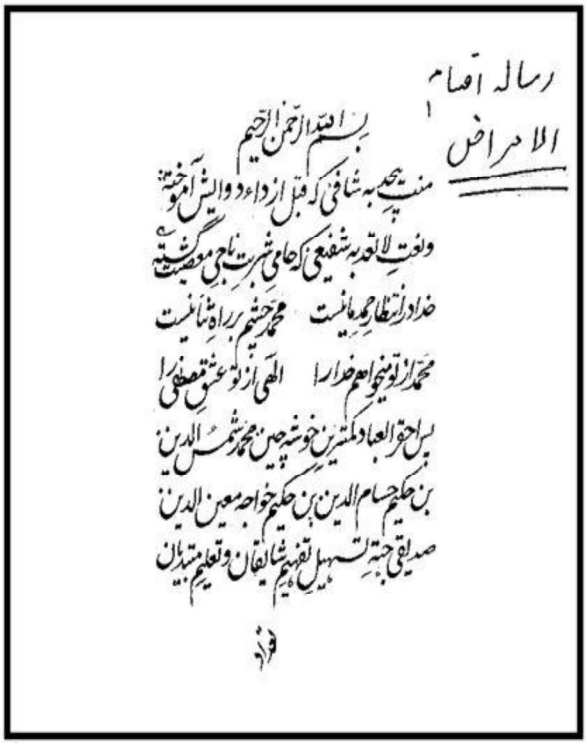
رساله اقسام الامراض

بسم الله الرحمن الرحیم

منت بیحد به شافی که قبل از داء دوایش آموخته

و نعت لاتعد به شفیعی که حامی شربت ناجی معصیت گشته

خدا در انتظار حمد ما نیست محمد چشم بر راه ثنا نیست

محمد از تو میخواهم خدا را الهی از تو عشق مصطفی را

پس احقر العباد کمترین خوشه چین محمد شمس الدین

بن حکیم حسام الدین بن حکیم خواجه معین الدین

صدیقی جهت تسهیل تفهیم شایقان و تعلیم مبتدیان

تصویر ۱. صفحهٔ اول رسالهٔ *اقسام الامراض*

پس از اهدایِ فایلِ مجموعه تصاویر نسخ خطی کتابخانهٔ نظامیه به مؤسسهٔ مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران و بعد از نگارش دیباچه‌ای توسط استاد ارجمند زنده‌یاد جناب آقای دکتر محمدمهدی اصفهانی در سال ۱۳۸۸ هـ.ش، مرکز مطالعات مذکور این رساله را به‌صورت فاکسیمیله (Facsimile) در قالب مجموعه نسخ مندرس و پاره‌های طبی، در ۵۰ نسخه منتشر کرد (۲).

ساختار و محتوای کتاب

ساختار کلی رساله بر باب‌ها استوار بوده و مطالب در قالب باب‌های جداگانه آورده شده است. کتاب نیز براساس عناوین کلی زیر باب‌ها فهرست‌بندی شده و در مجموع با ذکر عنوان حدود ٤٩٠ بیماری به شرح آنها پرداخته شده است (جدول۱).

جدول۱. تعداد بیماری‌های ذکرشده در هر باب از رسالهٔ *اقسام الامراض*

باب‌ها	عناوین باب‌ها	تعداد بیماری‌ها
باب اول	تعداد امراض به‌حسب اعضا	۲۹۰
باب دوم	تعداد امراض مختصهٔ مردان	۲۷
باب سوم	تعداد امراض مختصهٔ زنان	۲٦
باب چهارم	امراض متفرقه که از خارج بر اطراف و موی و ناخن و جلد تعلق دارد.	۱۱۵
باب پنجم	حُمَّیات	۳۲

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.22034/14.2.151]

هرچند که در ابتدا تعداد چهار باب برای این کتاب ذکر شده، اما این رساله یک مقدمه و پنج باب دارد که در هریک از ابواب نیز به تناسبِ موضوعات مطرح‌شده، در قالب فصل‌ها و بخش‌های مختلف به بیان انواع بیماری‌ها پرداخته شده است. عناوین باب‌های ذکرشده در مقدمه عبارت‌اند از: باب اول در تعداد امراض به‌حسب اعضا مختصهٔ مردان، باب دوم در تعداد امراض مختصهٔ زنان، باب سوم در امراض متفرقه که از خارج بر اطراف و موی و ناخن و لون و جلد تعلق دارد، باب چهارم در حُمَّیات یعنی تب‌ها که در مقایسه با متن کتاب، باب اول تحت عنوان «در تعداد امراض به‌حسب اعضا» می‌باشد که در مقدمه ذکر نشده است. این باب به بیماری‌های عمومی اختصاص دارد و بدون در نظرگرفتن جنسیت زن و مرد به ذکر بیماری‌های مخصوص هر عضو انسان می‌پردازد. با بررسی آثار مشابه از قبیل *القانون فی الطب* (۳)، *دستور العلاج* و *اکسیر اعظم* مشاهده می‌شود که چنین روشی در ذکر بیماری‌ها متداول بوده و معمولاً فصلی جداگانه برای ذکر بیماری‌های مختص به اعضا در نظر گرفته می‌شده است. همچنین با مطالعهٔ کتاب *اقسام الامراض* و بررسی دقیق مشخصات ظاهری آن مانند نوع خط و سبک نگارش چنین به‌نظر می‌رسد که این اختلاف ناشی از اشتباه کاتب بوده که هنگام کتابتِ مقدمه از ذکر این باب غفلت کرده است.

نویسنده با یک مقدمهٔ کوتاه در ستایش خداوند و مدح حضرت رسول اکرم (ص)، مطلب را این‌گونه آغاز می‌کند: «منت بی‌حد به شافی که قبل از داء دوایش آموخته و نعت لاتعد به شفیعی که حامی شربت ناجی معصیت گشته ...» و در ادامه، مباحث اصلی کتاب در پنج باب به شرح زیر ارائه شده است:

باب اول در تعداد امراض به‌حسب اعضاست که براساس آنچه در متن رساله ذکر شده، این بیماری‌ها به تعداد اعضای بدن در نوزده فصل بیان شده که هر فصل مشتمل بر تقسیماتی با عناوین مختلف است. در این باب، شرح بیماری‌ها از بالاترین عضو بدن که سر است، شروع شده و با انتهایی‌ترین عضو بدن یعنی پاها خاتمه یافته است.

باب دوم در تعداد امراض مختصهٔ مردان بوده که تعداد آنها در متن رساله ۲۷ مورد ذکر شده است. **باب سوم** در تعداد امراض مختصهٔ زنان بوده که مشتمل بر ۲۶ بیماری است. **باب چهارم** در امراض متفرقه که از خارج بر اطراف و موی و ناخن و لون و جلد تعلق دارد و مشتمل بر ۱۱۵ مورد بیماری است. **باب پنجم**، که آخرین باب از این رساله است، در حُمَّیات می‌باشد. در این بخش به شرح بیماری‌هایی پرداخته شده است که به افزایش دمای غیرطبیعی در بدن منجر می‌شوند و در بیمار ایجاد تب می‌کنند و انواع تب‌ها در سه قسم بیان شده که عبارت‌اند از تب یومی، تب خلطی و تب دقی. هریک از این تب‌ها نیز اقسامی دارند که در متن رساله مورد بحث قرار گرفته است.

نویسندهٔ کتاب

محمد شمس‌الدین از حکیمان مسلمان قرن سیزدهم است که علی‌رغم جست‌وجو در منابع مختلف، اطلاعات چندانی دربارهٔ زندگی شخصی او یافت نشد و در این مورد به معرفی مختصری که توسط مؤلف در رساله ارائه شده، بسنده کردیم. نویسنده در صفحهٔ اول رساله در قالب یک متن و دو بیت شعر، با استفاده از واژه‌ها و عبارات بسیار زیبا و وزین ابتدا حمد و ثنای خداوند را به‌جا آورده و پس از مدح پیامبر گرامی اسلام حضرت محمد مصطفی (ص) در نهایتِ تواضع، خود را چنین معرفی کرده است: «الاحقر کم‌ترین خوشه‌چین محمد شمس‌الدین‌بن حکیم حسام‌الدین‌بن حکیم خواجه معین‌الدین صدیقی.» درحقیقت نویسنده از این طریق نه‌تنها خود را معرفی کرده، بلکه به معرفی دو نسل قبل از خود نیز پرداخته که با توجه به القاب مورداستفاده چنین به‌نظر می‌رسد که اجداد او در زمرهٔ حکیمان مسلمان هستند. عبارات به‌کاررفته در آغاز رساله حکایت از آن دارند که نویسنده علاوه بر علم طب، به معنویت و اخلاق اسلامی نیز توجه خاصی داشته است.

ویژگی‌های رساله

سبک نویسنده در شرح بیماری‌ها بدین‌صورت است که پس از ذکر نام هر بیماری به بیان انواع و اقسام آن بیماری پرداخته و

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.22034/14.2.151]

در ادامه، هریک از انواع آن بیماری را با ذکر نشانه‌ها و علائم آن شرح داده است. در بعضی موارد ضمن بیان علل و عوامل بیماری، به ذکر معانی بعضی اصطلاحات نیز پرداخته شده است.

به‌منظور آشنایی با سبک نگارش کتاب، در این بخش برای نمونه قسمتی از متن صفحات ۳۸ و ۳۹ رسالهٔ اقسام الامراض ارائه می‌شود: «... عرض هفتم اورام حجب یعنی ورم پرده‌ها و از انواع او ذات‌الجنب و ذات‌العرض و شوصه و برسام و خانقه است. اگر ورم در غشای اضلاع یعنی استخوان‌های پهلو و آلات غذا و تنفس باشد ذات‌الجنب نامند و هر چه عام بود خانقه گویند و معنی خانقه بندشدن دم است و چون این مرض بسبب اختناق بهلاکت می‌انجامد خانقه نامند و اگر در حجاپی که باطن اضلاع خلف است ورم باشد شوصه و اگر در حجاپی که میان معده و کبد است بود برسام نامند و برسام مرکب است از لفظ فارسی و یونانی که بر بمعنی سینه و سام بمعنی ورم یعنی ورم سینه و این حجاب را دیافرغما خوانند و اگر در غشائی که متصل بسینه است باشد ذات‌الصدر گویند ...».

درنهایت بعد از شرح انواع و اقسام بیماری‌ها، متن کتاب این‌گونه خاتمه می‌یابد: «... و چون این مرض مستحکم شود متعذر البرء است، اما دست از تدبیر بازندارند که بهلاک عاجل نه انجامد».

در انتهای رساله، سه صفحه ضمیمه شده که یک صفحه به یادداشت‌های متفرقه اختصاص دارد و دو صفحهٔ دیگر مربوط به مرکز جمعه الماجد للثقافه و التراث دبی در رابطه با مشخصات کتاب و عنوان مرکز مذکور است.

ویژگی نوشتاری به‌گونه‌ای است که در این رساله نیز مانند بسیاری از کتاب‌های قدیمی، نگارش بعضی حروف متفاوت است. به‌عنوان مثال کلمهٔ «تب»، به‌صورت «تپ» نوشته شده و به‌جای حرف «ب» از «پ» استفاده شده که در ادامه نمونه‌ای از صفحهٔ ۱۲٦ رساله ارائه می‌شود: «... و ترکیب مرکبات از سه وجه است. یکی آن‌که تپ هنوز در بدن موجود بود که تپ دیگر گیرد این تپ را مداخله گویند؛ دویم آن‌که چون یک تپ بگسارد دیگر تپ سر برآرد این ترکیب را مبادله خوانند؛ سیوم آن‌که دو تپ معا گیرند خواه ترک آنها معا باشد یا نه این ترکیب را مشارکه گویند».

علاوه بر ویژگی‌های ذکرشده، در مواردی از متن کتاب، واژگان و عبارات هندی استفاده شده که برای فهم این لغات و اصطلاحات می‌توان از فرهنگ‌های تخصصی بهره گرفت. همچنین کتاب *اکسیر اعظم* نوشتهٔ حکیم محمد اعظم خان ملقب به ناظم جهان و متخلص به اعظم (وفات ۱۳۲۰ هـق)، پزشک و نویسندهٔ فارسی‌زبان هند، ادبیاتی نزدیک به ادبیات این رساله دارد که می‌تواند برای فهم و تبیین این موارد استفاده شود. در ادامه به نقل نمونه‌هایی از متن کتاب (به‌ترتیب صفحات ۱۲، ۲۸ و ٥٤) که در آنها واژگان هندی به‌کار رفته، پرداخته می‌شود:

«آشوب پنجم سبل و این مرضی است که رگ‌های چشم سرخ و ممتلی باشند و چشم بخارد و اشک سیلان کند و پلک مدام تر باشد که بهندی بمنی نامند»؛

«وضع بیست‌وهشتم فواق بالضَمّ که بپارسی هُکهُک بضَمّ هر دو ها، به هندی بچکی (اکسیر اعظم، ص ۱۳۸۸: به هندی هچکی گویند) خوانند که سببش باد یا رطوبت بلغمی چسبیده به سطح معده یا ورم معده بود»؛

«حصبه بثور سرخ که بمقدار گاورس بود و با تپ باشد که بهندی گنجنیان نامند».

نتیجه‌گیری

هرچند این رساله به زبان فارسی است، اما اصطلاحات غیرفارسی از زبان‌های عربی و هندی در آن دیده می‌شود. این رساله در قرن سیزده هـق به جمع‌آوری، فهرست‌بندی بیماری‌ها و علل و علائم آنها در پنج باب بدون بیان اختلاف‌نظرها پرداخته و حاوی دانش اطبای بزرگ قبل از خود است که می‌تواند منبع خوبی برای پژوهشگران این حوزه باشد. نکتهٔ قابل‌اشاره این است که دربارهٔ مبحث مسمومیت‌ها مطلبی در رساله بیان نشده است. همچنین براساس جست‌وجوهای انجام‌شده در منابع اطلاعاتی و کتابشناسی، از این رساله فقط همین یک نسخه موجود است.

تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافعی برای گزارش وجود ندارد.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.22034/14.2.151]

References:

1. Velayati AA. The history of culture and civilization of Islam and Iran (Especially medical sciences). Qom: Nashr-e Maaref; 2020. [In Persian].
2. Shams al-Din Muhammad. *Aqsam-ul-Amraz*. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences; 2009. [In Persian].
3. Avicenna. *Al-Qanun fi al-Tibb* (The Canon of Medicine). Beirut: Alaalami Lil-Matbooat Institute; 2005. [In Arabic].

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.22034/14.2.151]

An introduction to the book *Aqsam-ul-Amraz*, authored in the 13th century AH

Mohammad Karimi Maghsad[a], Hasan Namdar[b]*

[a]Department of History of Medical Sciences, School of Persian Medicine, Shahed University, Tehran, Iran
[b]Department of Traditional Persian Medicine, School of Persian Medicine, Shahed University, Tehran, Iran

Abstract

Recognizing types of diseases, their causes, and symptoms are important topics in medicine, which play a very important role in the diagnosis, treatment and prevention of diseases. In this article, we introduced the book *Aqsam-ul-Amraz*, which divided diseases and explained their causes and symptoms based on Persian Medicine. In 1275 AH, Hakim Muhammad Shams al-Din ibn Hakim Hissam al-Din ibn Hakim Khwaja Muin al-Din penned the 128-page Treatise on *Aqsam-ul-Amraz* based on Persian Medicine. The manuscript of this book is kept in Nizamiyya Library, Hyderabad, India. In this treatise, the definitions, causes, reasons, and symptoms of about 490 diseases are described from head to toe in five sections. The five chapters and titles of this book include: 1. Diseases according to organs; 2. Diseases specific to men; 3. Diseases specific to women; 4. Skin and hair; and 5. Fevers. Written in the 13th century AH, this book contains non-Persian words and terms in different sections, and covers important information about the definition and classification of diseases and their causes and symptoms. Despite a small volume, the treatise on types of diseases contains valuable and accurate information for familiarizing with diseases. This book briefly states the main and important contents related to diseases in a fluent and clear manner without addressing different opinions. This book can be used by researchers in the field of Traditional Persian Medicine.

Keywords: Traditional Medicine, History of medicine, Persian Medicine

Corresponding Author: h.namdar@shahed.ac.ir

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.22034/14.2.151]